

Onbekend maar zeer bemind

De Slavisch-Byzantijnse wereld

Iconen, processies met het Evangelieboek, gezangen in het Kerkslavisch: ze zijn in Nederland niet alleen in de Orthodoxe Kerken te vinden, maar ook in rooms-katholieke gemeenschappen. Hoe zit dat? Paul Baars is historicus, secretaris van de Byzantijnse Kapel Nijmegen en vrijwilliger bij het Instituut voor Oosters Christendom en Anneloes van Kuijk is themaleider Internationale Diversiteit bij het KDC, voormalig vicevoorzitter van de Johannes van Damascusgemeenschap en secretaris Byzantijs Netwerk Nederland. Voor *Impressie* schetsen zij de historie en de waarde van een onbekende, maar zeer beminde, kleurrijke rooms-katholieke traditie.

Tekst: Paul Baars, Anneloes van Kuijk | **Beeld:** KDC, auteurs

Foto boven: viering van de Johannes van Damascusgemeenschap (sinds 2022 verbonden aan de Oekraïens-Griekse Katholieke Kerk) in de St.-Catharinakerk te Den Bosch. Priester Johan Meijer preekt (de 'homilie', waarbij het gebruikelijk is dat iedereen zit) bij een open iconostase (d.w.z. met open gordijnen).

In 1917 hadden drie herderinnetjes in het Portugese Fatima verschijningen van de Moeder Gods Maria. Die onthulden hen dat Rusland zich zou bekeren als de paus dat land zou toevertrouwen aan het Heilig Hart van Jezus. Dat geeft de verwachtingsvolle mentaliteit van die tijd goed weer. De Moeder Gods zelf zou ervoor zorgen dat Rusland zich tot de ware Kerk van Rome zou bekeren. Rooms-katholieken in de hele wereld baden ervoor. In Rome werd er in 1929 een nieuw seminarie voor opgericht, het zogenaamde 'Russicum'. Men leidde daar niet alleen missionarissen op, maar ook priesters voor de rooms-katholieke parochies in de Sovjet-Unie. Naast de studie baden

in Rooms-Katholiek Nederland

KDC

23

staf en studenten voor de eenwording van de Rooms-Katholieke en Orthodoxe kerken.

Vele kerken en ritën

De scheiding tussen de orthodoxe en katholieke kerken kent een lange geschiedenis, die teruggaat op de splitsing van het Romeinse Rijk in de vierde eeuw in een westelijk deel, rond Rome, waar het Latijn de voertaal was – en een oostelijk deel, Byzantium, waar Grieks werd gesproken. In beide delen ontwikkelden zich in de loop van de tijd zelfstandige kerken. Dat er tegenwoordig verschillende Orthodoxe kerken zijn, is vrij algemeen bekend. Maar voor velen is het een verrassing te ontdekken dat 'de Rooms-Katholieke Kerk' in feite een familie van 24 zelfstandige kerken is. De Latijnse Kerk is daarvan verreweg de grootste, ook in Nederland. De andere 23 hebben een eigen leiding en een eigen canoniek recht, maar erkennen wel de paus als universeel hoofd. Deze kerken worden 'oosters-katholieke kerken' genoemd, omdat ze vooral gevestigd zijn in Oost-Europa, het Midden-Oosten en noordoost-Afrika; en ook wel 'geëünierde kerken' omdat ze zich aan Rome hebben verbonden.

'De R.K. Kerk is in feite een familie van 24 zelfstandige kerken'

Tegelijkertijd ontwikkelden zich verschillende ritussen, zoals de romeinse, de koptische, de syrische en de byzantijnse ritus. Ze zijn doorgaans verbonden aan een bepaalde kerk, maar niet daaraan voorbehouden. Zo kan een gemeenschap van de Latijnse Kerk een byzantijnse liturgie vieren, en een Orthodoxe gemeenschap een westerse mis.

↑ Dit antimission (altaardeck; Grieks: 'in plaats van de tafel, het altaar') wordt binnenkort geschonken aan het KDC. Een dergelijk altaardeck wordt geconsacreerd en uitgegeven door een orthodoxe of grieks-katholieke bisschop. Het bevat een relikwie en dient op bepaalde wijze te worden opgevouwen. Een priester kan het altaardeck meenemen en daarmee ook in een ziekenhuis of huiskamer de liturgie vieren. Dit altaardeck toont de graflegging op Goede Vrijdag. Het is in de jaren 1950 uitgegeven door de Oekraïense bisschop Ioan Budko te Rome. Het erop vermeldde jaartal 2591 verwijst naar de oude Kerkslavische jaartelling, die begint bij de Schepping van de wereld en werd gehanteerd tot tsaar Peter de Grote deze in 1700 afschafte.

De byzantijnse ritus in Nederland

Vanuit Nederland waren het in de jaren 1920 vooral kapucijnen die aan het *Russicum* gingen studeren. Ze gingen dienen in de Baltische landen in de hoop dat ze Rusland binnen konden komen zodra het communisme zou zijn ingestort. Daar zag het aanvankelijk wel naar uit, maar het gebeurde niet. In 1939 bezette de Sovjet-Unie het Balticum en vluchtten de kapucijnen terug naar Nederland. Zo kwam het dat het de paters kapucijnen waren, die goed waren toegerust om de Oost-Europese migranten die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland

waren beland, hier kerkelijk op te vangen. Het betrof mensen met uiteenlopende achtergronden. Er waren soldaten van het Rode Leger bij, die krijgsgevangen waren gemaakt of waren gedeserteerd. Terugkeren naar de Sovjet-Unie van Stalin had hun dood of verbanning betekend. Een andere groep vormden de Oost-Europese vrouwen die in de Duitse werkkampen Nederlandse mannen hadden ontmoet en na de oorlog met hen mee naar huis gingen. Naar schatting betrof dit vier- tot vijfduizend vrouwen, vooral uit Oekraïne. Onder de immigranten waren zowel orthodoxen als rooms-katholieken. →

Al kon men zich daar niet altijd openlijk over uitspreken. Zo behoorden de rooms-katholieken uit Oekraïne tot de Oekraïens Grieks-Katholieke Kerk, een geünieerde katholieke kerk, die tussen 1946 en 1988 door het Sovjet-bewind verboden was. De aanduiding 'grieks' verwijst hier – en bij de andere grieks-katholieke kerken – overigens niet naar het huidige Griekenland, maar naar het oude Byzantium en betekent: 'een oosterse ritus volgend'.

↑ Het tijdschrift *Pokrof*, zoals het van 2001-2021 werd uitgegeven door de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Met steun van de paters kapucijnen werden overal in het land byzantijnse kapellen opgericht, zoals in Amsterdam, Eindhoven, Nijmegen, Maastricht, Utrecht en Rotterdam. Meestal werden de vieringen gehouden in het Kerkslavisch, later deels ook in het Nederlands. Als uitvalsbasis voor dit 'oosters werk' kregen de paters in 1952 een villa in Voorburg ter beschikking, het 'Oosters Kapucijnenklooster', dat vernoemd werd naar de beschermende sluier van Maria: 'Pokrof'. De paters publiceerden liturgische boeken en partituren in het Kerkslavisch, en het tijdschrift *Pokrof*.

Een grote aantrekkingskracht

De kapellen trokken en verbonden mensen van verschillende achtergrond, nationaliteit en denominatie. Er waren orthodoxen bij die geen eigen gemeenschap in de buurt konden vinden. Na de Tweede Wereldoorlog was er namelijk slechts één officieel erkende orthodoxe parochie in Nederland: de parochie van de Heilige Maria Magdalena in Den Haag – opgericht door Anna Pavlovna, de vrouw van koning Willem I. Bovendien werd de parochie door vluchtelingen gewantrouwd. Hoewel de geestelijken geen communisten waren, viel de parochie onder het gezag van het patriarchaat in Moskou en moest het de controle van de KGB accepteren.

Ook trokken de byzantijnse kapellen geboren en getogen Nederlanders,

katholieken én protestanten, die waren geraakt door de rijke en kleurrijke liturgie. Het is het Eeuwige Mysterie dat in de viering centraal staat. Omdat dit niet in woorden te vangen is, worden poëtische teksten gebruikt, melodieuze zang, kleurrijke iconen, rijkgeborduurde gewaden en geurende wierook. Het zijn indrukrijke vieringen die de mens in heel zijn wezen willen aanspreken. De tijdloosheid van het Mysterie komt ook tot uitdrukking in het feit dat de liturgie al eeuwenlang vrijwel onveranderd is gebleven. Het was in de Aya Sofia, het belangrijkste kerkgebouw van het Byzantijnse keizerrijk, dat de ritus haar grondvorm kreeg. Zowel elementen uit de allereerste christelijke gemeenschappen kregen er een plek, als meditatieve verstillings vanuit de kloosters, en de grandeur en plechtigheid van het keizerrijk.

'De byzantijnse ritus trok ook geboren en getogen Nederlanders, katholieken én protestanten, die waren geraakt door de rijke en kleurrijke liturgie'

De oorspronkelijk Griekse teksten werden in de 9e eeuw door de broers Cyrillus en Methodius vertaald in het Slavisch, voor de kerstening van Oost-Europese volkeren. Het is vooral deze slavisch-byzantijnse variant die zijn weg naar Nederland heeft gevonden.

De muzikale traditie hielp mee om vele harten in Nederland te openen. Die ligt ons ook na: het werk van hier geliefde orthodoxe componisten als Rachmaninov en Tsjajkovski – door ons ervaren als typisch Russische muziek – is sterk beïnvloed door de Europese muziek van hun tijd.

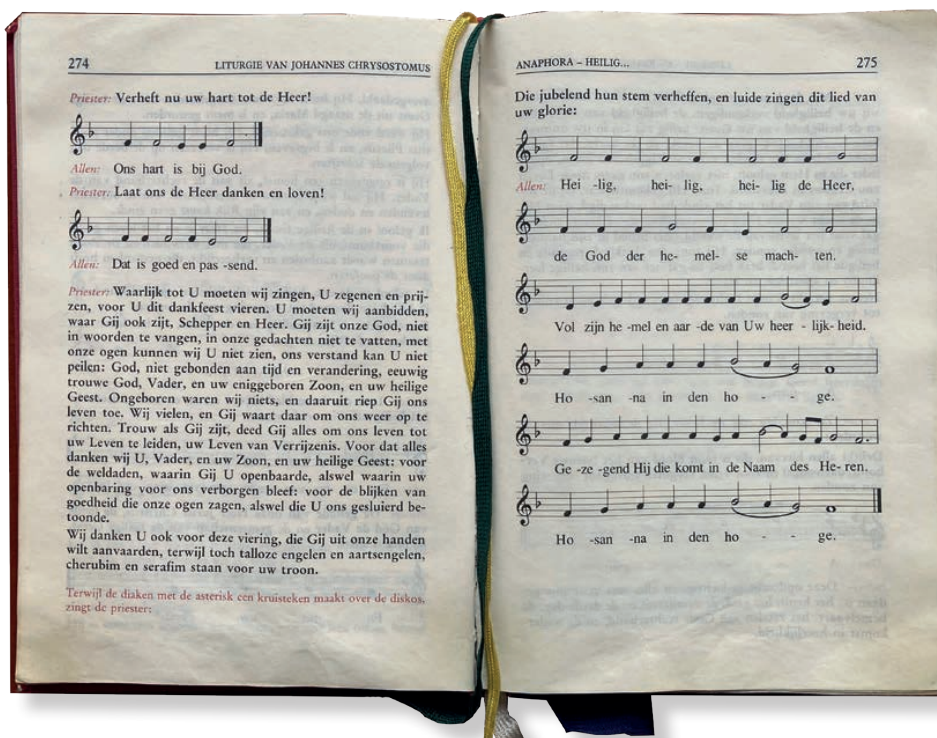
Katholiek slavisch-byzantijns erfgoed naar het KDC

Na een bloeiperiode tussen 1950-2000 nam om verschillende redenen het ledental van de kapellen steeds verder af. Om elkaar te versterken, bundelden de gemeenschappen in 1996 hun krachten binnen de Landelijke Instelling Pokrof. Naast de kapellen die voortkwamen uit het oosters werk van de kapucijnen sloot ook de kapel in Roosendaal zich aan, op verzoek van bisschop Muskens opgericht door Harrij Sterenberg, evenals de kapel in Hengelo, voortgekomen uit het plaatselijke byzantijnse koor. Maar de teruggang kon niet tot halt worden gebracht en veel kapellen moesten hun deuren sluiten.

Op moment van schrijven legt Wim Zwanikken, sinds 2009 voorzitter van de Landelijke Instelling Pokrof, de laatste hand aan de archieven om ze te kunnen overdragen aan het KDC. Ook in Nijmegen staan van kapel en koor al dozen klaar, en beraden andere groepen zich op aansluiting op dit erfgoedinitiatief. Samen met de materialen die al zijn overgedragen door het Instituut voor Oosters Christendom

↑ Een tweede antimension dat geschonken wordt aan het KDC. Afgebeeld zijn de kruisafneming van Christus en de vier evangelisten (als arend, os, leeuw en engel).

↑ Fragment uit het byzantijns *Liturgikon* (Nederlandse vertaling). Uit het gebed dat op deze pagina staat, spreekt goed de nadruk op het Mysterie. Het *Liturgikon* geeft een beeld van hoe erfgoed wordt doorgedragen over taal- en landsgrenzen heen | Bron: Sint Johannes van Damascus-kapel, Tilburg/Zagreb (vernieuwde uitgave uit 1991).

(IvOC) en diaken Evert Levinson, zullen ze een samenhangend beeld bieden van de slavisch-byzantijnse traditie in rooms-katholiek Nederland.

Het KDC is blij met deze aanwinsten. Juist door de bundeling van verschillende erfgoeddragers (archieven, beeld- en geluidmateriaal, studieboeken, handleidingen en enkele bijzondere objecten) vanuit verschillende gemeenschappen en koren kan deze bijzondere traditie als geheel inzichtelijk blijven, en bewaard voor de toekomst.

'Dankzij hun positie op het kruispunt tussen oost en west hadden de katholiek-byzantijnse kringen een internationaal bereik'

Hoewel de katholiek-byzantijnse kringen nooit breed bekend zijn geraakt en getalsmatig klein zijn gebleven, boden ze een bijzondere verrijking op de gangbare rooms-katholieke theologische en culturele tradities in ons land. Dankzij hun positie op het kruispunt van verschillende rooms-katholieke én Orthodoxe kerken, konden ze vruchtbare kruisbestuivingen tot stand brengen, ook met internationaal bereik. Die kruisbestuiving is met

name te danken aan de open houding van vooraanstaande priesters, die uiteenlopende functies bekleedden en combineerden. Denk bijvoorbeeld aan de norbertijn Piet Al, die in 1976 benoemd werd tot pastor van de Grieks-Katholieke Oekraïners in Nederland en abt was van de Abdij van Berne. Of aan Johan Meijer, die als redemptorist was toegelaten tot de opleiding van de invloedrijke Orthodoxe theoloog Alexander Schmemmann in de V.S.. In de jaren 1970 nam Meijer als directeur van de instelling Aktie en Ontmoeting Oosterse Kerken en archimandriet van de Oekraïens Grieks-Katholieke Kerk het initiatief om de slavisch-byzantijnse liturgie geheel te vertalen naar het Nederlands. Zo ontstond de Johannes van Damascusgemeenschap, die zich onlangs heeft aangesloten bij de Oekraïense Kerk. De studieboeken van de byzantijnse priesters, waarvan het KDC er al enkele heeft ontvangen, komen uit allerlei landen en zijn in diverse talen.

Byzantijnse koren

Beter bekend dan de byzantijnse kapellen zijn de byzantijnse koren. De zang heeft in de byzantijnse ritus niet de verfraaiende en illustrerende functie die het in de Romeinse ritus heeft, maar geldt hier als liturgisch

instrument. Daarom ontstonden naast en vanuit de kapellen liturgische koren, waarvan het Tilburgs Byzantijns Koor, opgericht in 1944, het oudste is.

Het internationaal bekende Utrechts Byzantijns Koor (UBK) heeft een andere achtergrond: het is gestart vanuit de Oekraïens Grieks-Katholieke Kerk. Een groep Oekraïense priesters was na de Tweede Wereldoorlog met hun studenten gevlucht uit Lviv en terecht gekomen bij de paters augustijnen in Culemborg. Zij kregen daar in 1948 de mogelijkheid hun opleiding voort te zetten en een eigen kapel in te richten. Als opvolging van het seminaristenkoor is in 1951 het UBK opgericht, dat 40 jaar lang onder leiding stond van Myroslav Antonowycz. Het koor treedt nog

altijd op in binnen- en buitenland, zoals onlangs nog in het Vaticaan, bij de synode van de Oekraïens Grieks-Katholieke Kerk.

De byzantijnse gemeenschap in Nijmegen

Ondanks de grote gemeenschappelijkheid heeft elke kapel en elk koor zijn eigen karakter. Zo was er in Nijmegen een sterke band met de universitaire wereld en met Rusland. De Nijmeegse kapel werd in 1959 opgericht door pater Zacharias Anthonisse (1906-1985), op een zolder van een school in de Stieltjesstraat. Hij had voor de oorlog kort in een Grieks-katholieke parochie in Narva (Estland) gewerkt. In 1949 was hij benoemd tot hoogleraar Geschiedenis van het Christelijk Oosten, Oosters Kerkelijk Recht en Oosterse Liturgie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en later tot docent Russische Taal- en Letterkunde. Pater Zacharias was een onderhoudende, markante persoonlijkheid en waarschuwde overal, bijvoorbeeld in het dagblad de Gelderlander, tegen de Sovjet-Unie en tegen het marxisme, dat toen onder de Nijmeegse studenten in de mode was. Hij had door zijn bezoeken aan de Sovjet-Unie een realistisch beeld van het land. Een typische uitspraak van hem tegen zijn studenten was: 'Zolang jullie uitspraak van het Russisch nog zo slecht is, geef ik jullie geen inspraak!'. Rond 1970 verliet een groep zangers deze byzantijnse kapelgemeenschap. →

Rond 1970 verliet een groep zangers deze byzantijnse kapelgemeenschap. →

↑ Paasnachtviering 2016 bij de Catharinakerk, Den Bosch. Na een korte processie rond het kerkgebouw, bewierookt de priester (Johan Meijer) de kerkdeur, terwijl het *'Paastroparion'* wordt gezongen. De priester klopt vervolgens met het handkruis op de deur, en iedereen stapt de inmiddels verlichte kerk binnen. De viering duurt de hele nacht.

Ze vonden pater Zacharias te conservatief, wilden meer Nederlandse taal in de liturgie, en meer 'uit gaan zingen' in vieringen van katholieke en protestantse parochies. In 1972 stichtten zij het Nijmeegs Byzantijns Koor (NBK), dat onder leiding kwam van de sacramentijnse pater Carlo Lemmens. Het vertrek kwam hard aan bij de achterblijvers. Vanaf 1988 bracht de stedenband tussen Nijmegen en Pskov (ook wel: Pleskau) in Rusland, waarin verschillende leden van het koor en de kapel actief waren, hen weer samen. Zo was de eerste voorzitter van de stedenband, Ivo Peeters, ook dirigent bij de byzantijnse gemeenschap.

In 1988 kreeg de byzantijnse kapel een nieuw thuis in de kapel van de Congregatie Dochters van Onze Lieve Vrouw aan de Dobbeltmannweg. In de loop der jaren werd de kleine kapelruimte gedeeld met Servische, Griekse en Russische Orthodoxe gemeenschappen en een protestantse. Twee keer werd een Russisch-Orthodoxe priester uit Pskov in de katholieke gemeenschap ontvangen. In 1990 kwam priester Konstantin Malik over en zongen Orthodoxen en katholieken samen het *'Moleben tot de Moeder Gods'* – het enige gebed dat zij konden delen. In 1991 kwam het zelfs tot een gezamenlijke viering: de Orthodoxe priester Pavel Adelgeim leidde de viering, bijgestaan door de rooms-katholieke priesters Antoni Vriens en Piet Al. Vader Pavel vond: 'Misschien mag dit van de kerkelijke regels niet. Maar jullie hebben ons liefde betoond, daarom doe ik het toch.

Misschien kunnen wij als kerken niet alles samendoen, maar wat we wél samen kunnen doen, moeten we ook samendoen'.

'De Nijmeegse universiteit heeft altijd nauwe banden gehad met de oosterse kerken'

In Nijmegen waren er nauwe banden op wetenschappelijk gebied. Al voor de Tweede Wereldoorlog was er aan de Nijmeegse universiteit een studiegroep van hoogleraren over de oosterse kerken; pater Titus Brandsma speelde hierin een belangrijke rol. In 1941 hadden de assumptionisten het Instituut voor Byzantijnse en Oecumenische Studies opgericht in een klooster in een villa aan de Louiseweg. Eén van de oprichters, pater Patrick van der Aalst (1921-2008), had in Sint-Petersburg gestudeerd en was in Nijmegen aangesteld als hoogleraar Oecumene. De assumptionisten gaven het tijdschrift *Het christelijk Oosten* uit en legden een uitgebreide bibliotheek aan, die nog altijd een van de kroonjuwelen van de universiteitsbibliotheek is. In 1991 ging het studiecentrum op in het Instituut voor Oosters Christendom (IvOC). Verschillende voorzitters van het NBK waren werkzaam bij de universiteit en onderhielden internationale contacten. Zo was Kees Koster in de Sovjettijd betrokken bij een uitwisselingsproject tussen de faculteit Wis- en Natuurkunde in Nijmegen en de universiteit van Novosibirsk, en kon Arabist Ed de Moor steunen op veel relaties in het Midden-Oosten

Ook aan het bestaan van de byzantijnse kapel in Nijmegen is echter een einde gekomen; sinds 2014 houdt de gemeenschap geen vieringen meer. Toch kan men in de stad nog steeds een katholiek-byzantijnse liturgie meemaken: priester Ton Sip houdt samen met het Nijmeegs Byzantijns Koor elke maand een viering in de Titus Brandsmakerk.

Ontwikkelingen

Kijken we naar de achtergrond van alle uitwisselingen op persoonlijk niveau, dan zien we dat de formele houding van de Rooms-Katholieke Kerk naar de Orthodoxe kerken in de loop van de tijd is veranderd. Het begon met bekerings- of herenigingsijver, veranderde na de oorlog in hulp aan vluchtelingen en aan christenen in Oost-Europa, en ontwikkelde zich na het Tweede Vaticaans Concilie tot het slaan van bruggen naar elkaar. De katholiek-byzantijnse gemeenschappen hebben hieraan een wezenlijke bijdrage geleverd.

Toch lijkt hun rol inmiddels uitgespeeld. De byzantijnse gemeenschappen hebben weliswaar niet hun innigheid verloren, maar soms wel hun glans – door veroudering, en het gebrek aan voorgangers en geschikte kerkruimte. Hoewel er de laatste jaren veel immigranten vanuit het Midden-Oosten, noordoost-Afrika, Rusland en Oost-Europa (Oekraïne!) naar ons land komen, kunnen orthodoxen en oosters-katholieken tegenwoordig makkelijk een kerkelijk thuis vinden in een parochie van hun eigen kerk. Er zijn inmiddels ruim veertig Orthodoxe parochies, ongeveer evenveel Oriëntaalse parochies én parochies van geünieerde katholieke kerken. Wie nu aan een 'Goddelijke Liturgie' wil deelnemen, kan op veel meer – en bloeiendere – plekken terecht. 'Het Oosten is nu in het Westen en het Westen is in het Oosten', zegt Mar Polykarp, bisschop van de Syrisch-Orthodoxe kerk in het klooster nabij Enschede terecht. ¶

Reageren?

Neem contact op met
Anneloes van Kuijk:
anneloes.vankuijk@ru.nl

Een uitgebreider artikel van Paul Baars over de Nijmeegse kapel is eerder verschenen via het online Platform Oosters Christendom.